

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

УДК 94 (744)

о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко

ОПИС БАТУРИНА В КЛАСИЧНІЙ ПРАЦІ О. О. ЛАЗАРЕВСЬКОГО

Олександр Матвійович Лазаревський (1834–1902) є класиком української історіографії, автором понад 400 наукових праць переважно з історії Гетьманщини. Про нього і про його основний твір «Опис Старої Малоросії» («Описание Старой Малороссии»), зокрема про його другу частину – «Ніжинський полк» (1) нам (мені і канд. істор. наук І. Ю. Тарасенко) доводилося неодноразово писати. Справа в тому, що ця частина його твору перекладена українською і підготовлена до друку, але через брак коштів її не вдається видати. Тим часом фрагменти цієї роботи ми публікували на сторінках «Сіверянського літопису», «Ніжинської старовини», «Краєзнавства», «Трудів Київської Духовної Академії», «Православного вісника Київського Патріархату» (2). Так, другу частину опису Батуринської сотні нами було видано на сторінках «Сіверянського літопису» (3), а розлогий опис Свято-Микільського Крупицького монастиря подано до друку в «Православний вісник...». Залишилася з опису Батуринської сотні та частина, де вміщено опис самого Батурина, який ми й подаємо нижче.

Опис Батуринської сотні, як й інших сотень у творі О. М. Лазаревського, починається з списку сотників та характеристики кожного з них, потім йде розповідь про заснування Батурина, потім йдеться про сам Батурин, причому Лазаревський воліє зупинитися на розвитку міста після погрому 1708 р., планом повернення йому статусу гетьманської столиці гетьманом Розумовським і розбудовою гетьманського палацу (це значною мірою пояснюється й станом джерельної бази). Саме цю частину твору Лазаревського ми й подаємо нижче.

Тут, як і в усьому творі Лазаревського, чітко простежуються погляди історика-народника на козацьку старшину: про неї або нічого, або тільки негативне. Слід відзначити також, що у списку батуринських сотників істориком були допущені певні неточності. Лазаревський пропустив першого відомого батуринського сотника – Івана Шохова (1648) та Степана Окшу (1649–1651). Савелій Михайлов (1654) і Сава Мишуренко (1659) вірогідно одна й та ж особа, яка була сотником ще й у 1661–1662 рр. Коровка-Вольський був сотником у лютому 1669–травні 1672 рр. Пропущено сотника Івана Бутовича (вересень 1672). «Єремій Андреев» – це Ярема Андрійович Дніпрянський (1675–1689) і термін його каденції дещо інший, ніж подає Лазаревський. Також на два роки довше був сотником Дмитро Нестеренко (1689–1708). Крім Яковенка у 1710–1712 рр. були сотники Леонтій Бутко, Остафій, Іван Фіалковський і, можливо, Михайло Шульга. Крім Долинського у 1713 р. був

© о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор (м. Київ).

© Тарасенко Інна Юріївна – кандидат історичних наук (м. Київ).

сотником Троцький. Костенецький був сотником не тільки у 1732, а й у 1733-1734 рр. Олексій Демидовський був повноправним сотником у 1735-1736, а у 1743-1745 рр. був наказним сотником, а Лазаревський пропустив тут Кирила Кулаковського (1741-1750). Дмитро Стожок і Микита Смяловський були сотниками довше, ніж свідчить Лазаревський, тобто відповідно у 1750-1773 і 1773-1782 рр. Трапляються й деякі інші погрішності. Розповідаючи про сотника Якова Долинського, він подає у примітці уривки з наказу відомого сподвижника Петра I – Лефорта під 1713 (!) р. Але ж Лефорт помер у 1699 р., і тому тут слід мати на увазі якогось іншого вельможу, скажімо, Меншикова. Лазаревський часто переказує зміст джерел, замість їхнього аналізу, і при цьому не завжди ставить лапки. Через це тяжко, а то й неможливо встановити, де є текст джерела, а де авторський текст. Деякі помилки пояснюються рівнем тогочасної історичної науки. Так, історик вважав, що Самовидець відносив початки Батурина до часів реформи короля Стефана Баторія (с. 252), але цей літописець починає виклад подій з 1647 р., а більш ранній період подавався в «Кратком описании Малороссии», яке було приєднане до твору Самовидця і так видане у 1878 р. О. Левицьким.

І все ж твір Лазаревського є чи не найповнішим з історії Батурина, і відповідний нарис «Історії міст і сіл Української РСР (Чернігівська область)» ґрунтується в частині до XIX ст. саме на ньому. Враховуючи це, а також зростання зацікавленості з боку широких кіл читачів історією України і історією «малої батьківщини», у даному випадку Чернігівщини, ми й подаємо цей опис.

При перекладі твору українською ми залишали в оригінальному звучанні цитовані Лазаревським свідчення джерел, писаних тогочасною українською мовою. Щоправда, у такому разі пропускались тверді знаки, літера «ять» замінювалась на «і» (за винятком російськомовних текстів, де «ять» подається через «е»), а «іжиця» на «и». Збережено оригінальну нумерацію посилань. Для зручності ми позначили також сторінки твору Лазаревського, які містилися в оригінальному виданні. Збережено і термінологію, яку вживав історик, наприклад зберегли слово «малоросійський», хоча розуміємо всю його штучність (щоправда Лазаревський сам розумів його штучність і т. 3 «Описания...» (Прилуцький полк) починає відмовлятися від нього). Скорочені Лазаревським назви відомих видань (петербурзькі «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России», київські «Киевская Старина») ми передаємо відповідно аббревіатурою: Акты ЮЗР, КС. Він подає посилання скорочено (так, як було прийнято в XIX ст.): наприклад: «Самовидець» – це означає підготовлену О. І. Левицьким «Летопись Самовидца по новооткрытым спискам» (К., 1878) тощо. Не завжди Лазаревський визначає лапками цитати, часом переказує джерело то ставлячи лапки, то пропускаючи. Його примітки ми дещо скоригували, виходячи із загальноприйнятих на сьогодні норм посилань. Його стислі пояснення в тексті роботи ми позначали літерою – Л.

1. Лазаревский А.М. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1893. – Т. 2 (Нежинский полк). – С. 1-9.

2. Див. наприклад: о. Ю. Мицик. Призабута історико-краєзнавча спадщина // Краєзнавство. – 2008. – Ч. 1-4. – С.61-70; Мицик Ю., Тарасенко І. Початок опису Ніжинського полку у класичному творі О.М. Лазаревського//Ніжинська старовина.–2014.–Вип. 17 (20).–С. 86-94; о. Юрій Мицик. Описи монастирів Сіверщини у класичному творі О. М. Лазаревського//Православний вісник Київського Патріархату.–2013.–№№ 9-11; Мицик Ю., Тарасенко І. Згадка про глухівський Преображенський Успенський і Мороський монастирі у класичному творі О. М. Лазаревського//Труди КДА.–2013.–№ 12.–С. 213-217.

3) Мицик Ю., Тарасенко І. З опису Батурина О.М. Лазаревського//Сіверянський літопис.–2014.–№ 6.–С. 365-371.

* * *

//(с. 244) «Батурина сотня охоплювала простір по обох боках р. Сейму на захід від Конопотської сотні. Землі цієї сотні майже винятково або піщані, або

болотисті, причому на правому боці Сейму росли густі ліси: на піску – хвойні, а по болотах – листяні; рештки цих лісів існують і тепер. Незважаючи на ліси й болота, помітні поселення виникли, вірогідно, не раніше почату XVII ст.

Батуринські сотники. Савелій Михайлов (*Михайленко. – Ю.М.*), 1654. Сава Мишуренко, 1659. Хома Михайлович Гнилозубенко, 1664, Григорій Карпович Коровка-Вольський, 1669-1671, Василь Семенович Болдаковський, 1673, Ярема Андріїв, 1676–1689, Дмитро Нестеренко, 1691–1708, Григорій Яковенко, 1710, Яків Іванович Долинський (Сучченко), 1713, Федір Данилович Стожок, 1713-1732, Іван Григорович Костенецький, 1732, Олексій Демидовський, 1745-1750, Дмитро Климентійович Стожок, 1750-1767, Микита Смяловський, 1781.

Мишуренко Сава і Савелій Михайлов являють звичайно одну й ту ж особу. Мишуренко зазначений і в реєстрах 1649 р.⁴⁵⁷. Одночасно з Мишуренком називається у 1659 р. батуринським сотником і Кирило Зражевський, котрий тут же називається і батуринським полковником...⁴⁵⁸. Який уряд обіймав Зражевський насправді – не можна зрозуміти.

Болдаковський належав до незначного числа руської шляхти, яка залишилася в Малоросії після війн Хмельницького. Батько Болдаковського ще в 1587 р. отримав від «Николая Лосятинского, державцы любецкого» «право польское» на «Рогоские грунта», на котрих потім виникло село Рогощ (Чернігівського повіту). Це село було затверджено за Василем Болдаковським універсалом Юрія Хмельницького у 1660 р. («С табору с-под Зарубинец»). В генеральному слідстві сказано, що Рогоща належало білоуському сотнику Болдаковському, очевидно тому ж Василю, котрий потім був переведений на уряд батуринського сотника (АЮЗР, XI, 265) видно // (с. 245) за бажанням Самойловича, який звичайно знав за часів свого чернігівського полковництва. У Василя Болдаковського було два сини і дочка, яка вийшла заміж за чернігівського полкового судді Василя Томару, до якого перейшли всі маєтності Болдаковського⁴⁵⁹.

Коровка-Вольський був сотником за Многогрішного, котрий, осівши в Батурині, обрав сюди сотником одного з близьких до себе людей. Однак після падіння Многогрішного Коровка приєднався до недругів останнього, за що отримав уряд генерального бунчужного. Потім Коровка був стародубським полковником (Див. Описание Старой Малороссии, т. I, с. 20).

Нестеренко був одним з наближених до Мазепи людей. Коли останній ішов з Батурина до шведів, то захист своєї резиденції доручив трьом особам: Чечілю, Кенігсеку і Нестеренку. Після взяття Батурина Меншиковим Нестеренка схопили і його було страчено. Це не завадило Скоропадському видати у 1709 сину Нестеренка Мойсею універсал на с. Свиноухи (біля Чернігова), котрим перед тим володів тесть Мойсея – чернігівський полковий суддя Юрій Затиркевич⁴⁶⁰.

Долинський Яків – «прежде был дворянином при гетману Мазепі, изміннику, и при ратуши батуринской шафарем был». Незважаючи на цю близькість до Мазепи, Долинський був поставлений сотником у Батурині, але коли цей уряд був потрібний для Стожка, то у вересні 1713 р. Долинський був відставлений універсалом Скоропадського: «иж любо бывший сотник батуринский Яков Сучченко не был годним того уряду, поневаж жадных у Войску Запорожском не мiet заслуг, однак мы по прошению некоторых з атамані и товариства, сотничество батуринское вручилисмо были ему, але тепер, же многие явились в несправности его поступки, и к тому и иншие показались певние причины, теди од того урядку его, Сучченка, розказалисмо отдалити. А видячи при статечной вірности ку его царскому величеству заслуженнійшого и во всіх годнійшого пана Федора Даниловича, сотничество помянутое Батуринское ему вручилисмо и надіємся, же он и впредь по своей вірности, знатимет як знайдоватися и ку нам, гетманови, заховати прислугу...». ⁴⁴² Ми бачимо, що Долинський називається тут Сучченком, тобто вуличним прізвиськом, з чого варто зробити висновок, що в цей час прізвище Долинського ще не зовсім // (с. 246) йому присвоїлося хоча в інших актах і в цей час називається Долинським. ⁴⁴³ Яків Долинський помер бл. 1729 р., залишивши сина Карпа і маєтності в Ксьондзівці, Курені і Обмочеві. Карпо

Долинський служив бунчуковим товаришем і залишив сина Григорія, котрий служив спочатку полковим осавулом (с.42), потім у 1762 р. був від осавульства звільнений з чином бунчукового товариша, причому отримав від гетьмана в с. Пекарові 125 дворів і в с. Кнутах 5 дворів селян. У 1746 р. Григорій Долинський був обраний борзенським підкоморієм і на цій посаді був суворо покараний за те, що був обраний, всупереч бажанню графа Румянцева, депутатом в комісію створення нового уложення (с. 39): це покарання однак не завадило Долинському бути у подальшому головою Новгород-Сіверського верхнього земського суду. У 1783 р. у Григорія Долинського було 825 селян в селах Пекарові, Кнутах, Курені, Красилівці (Борзенщина), Великій Загорівці і Гольцях (Лохвиччина).⁴⁴³

Стожки походять з Кролевця, де Федір Стожок почав службу рядовим козаком; під час зради Мазепи він відзначився і отримав спочатку кролевецьке, а потім батуринське сотництво. У «сказці» про свої служби Федір Стожок розповідає, що «был он в походах: именно 1687 г. был с Самойловичем гетманом, под Перекопом и там пожалувано его в сотенные асаулы; потом и во всіх крымских походах был, когда город Самар и Каменный Затон ділано. В 1695 г. был под Казикерменом, когда и взяли его // (с. 247) за Прутом, на баталии; и когда Б.П. Шереметев был с полками у Києві 1712 г. (має бути 1713 р.) и ділали город над Лыбедью, тогда в Києві пожаловано с кролевецкого в батуринские сотники; и 1722 г. батуринским сотником был с козаками на каналной работі, в Ладозі». Деякі подробиці про цю заслугу Федора Стожка, котра принесла йому сотництво, видно з даного йому Меншиковим, у травні 1720 р. (в Гадячі) атестату, у котрому читаємо: «объявляем ...его царское величество объявили сего батуринского сотника Федора Даниловича Стожка пожаловал после измѣны бывшаго гетмана, вора и клятвопреступника Мазепы, по его же воровскому возмущению сообщники его Дмитрий Чечель и Фридрих Ксениксен и прочие подобные им сотники и асаулы с сердюками и с некоторыми городовыми и со всею батуринскою черню, засев в Батурині и укрѣпились воинским обычаем, его царского величества великороссийских войск в Батурин не пустили и по оным войскам из Батурина, из пушек и из ружи стреляли, чему объявитель сего самовидец, ибо при том времени в оной крѣпости был и оных воров от напрасного христианского кровопролиття унимал, за что принужден был от тих воров немалої терпѣть страх и был прикован к пушкѣ. И за то его терпѣние пожаловаан в сотники и для свидѣтельства в том всѣм, данною нам от его царского величества полною мочу, прежде данному ему листу сим вновь подтверждаем...». До цих свідчень можна додати, що Федір Стожок був узагалі людиною дуже проворною, яка здобула солідні засоби ще до сотництва, коли він займався «арендами»⁴⁴⁵. Ставши сотником, Стожок ці засоби значно збільшив, зловживаючи своєю владою, причому ці зловживання залишалися безкарними, тому що сотництво Стожок отримав за вказівкою Меншикова... Для характеристики Стожка як сотника наводимо тут кілька уривків із скарг, які були подані на нього сотниками, Скоропадському і Апостолу.

Микита Кондращенко, житель с. Пальчики, скаржився, що Стожок «взял у него десять грядок чесноку, а ціна оным по талеру, также и ляху (?) с чесноком немалою, стоющую четыре талера; на /// (с. 248) том же огороді взял сотник сіна возов десять, конопли – коп четыре, а то за такую вину, что только сын мой отлучился на некоторое время, на заработки, в Миргородский полк».

Павел Марамай з Пальчиків скаржився, що сотник взяв у нього три штуки скоту за те, що скаржник нібито вкрав у Якубинського два вулика бджіл; ще й наказав дати сільському отаману два таляри; а Якубинський навіть і не скаржився сотнику...

Іван Шевченко з Пальчиків скаржився, що сотник взяв у нього останнього вола тільки за те, що він не схотів стати його підданим, бо від великої і тяжкої біди мав «под дворец его мил. п. писаря (*генерального*. – Л.) поддаться».

Козаки («товариство») с. Красного скаржились, що сотник взяв з них півтораста золотих грошей за те, що вони не погоджувались, щоб сотник поставив до них отаманом Левка Кудрю, котрого тоді сотник врешті поставив на цей уряд, і коли Кудря прислав з Батурина в Красне свого посланця – повідомити про це «товариство», то деякі козаки посланця побили...

Батуринець Юрко Карлащенко скаржився, що сотник велику біду чинить йому за його сіножать, яка знаходиться під с. Мельнею, де у скаржника був і хутір, котрий йому хтось спалив; коли цю сіножать, яка давала сіна 80 возів, викосив один з жителів Мельні, то Карлащенко туди поїхав і, заставши на сіножаті мезенське стадо, взяв з нього кобилу, про що й заявив батуринцю Тимошу, котрий там був; а коли хазяїн кобили, дізнавшись про це, поскаржився Стожку, то останній «учинил» його, Карлащенка, злодієм, бив його і саджав у в'язницю... Ще й при цьому примовляв: ось я доберусь до цих «неверсалчиков»! А коли він скаржився присланому з Глухова канцеляристу і при цьому показав йому гетьманський «оборонний універсал», то сотник, який був при цьому, сказав: «хиба, мовит, твоей матери теперешний гетман дав за тое універсал, що бувало дівок Мазепиних вихлює, яких бувало до Мазепи приводять! – такая то твоя прислуга!»⁴⁴⁶. // (с. 249)

Батуринський козак пише гетьману 1727 р., що коли пожалувалася на нього, Гришаєнка, сотнику дівка Пріська за те, що він буцімто перебував з нею у зв'язку, і вимагала, щоб скаржник одружився з нею, то сотник, знаючи, що цих справ він не може судити, відіслав Гришаєнка до суду покровського священика і цей священик, допитавши людей, виправдав Гришаєнка, на що й видав йому свідоцтво. Але оскільки у сотника у дворі служив зять цієї Пріськи, то, за проханням останньої, сотник наказав схопити Гришаєнка і потім, забивши його «в дві колодки», посадив у в'язницю; протримавши його у в'язниці, сотник прислав до нього своїх слуг вимагати п'ять карбованців за звільнення, а коли той не дав, то судив його й присудив – або заплатити цій дівці, або з нею одружитися; і тоді він, Гришаєнко, дав сотнику карбованця, але він, взявши гроші, ніякої милості йому не виявив. А потім, коли Гришаєнко хотів одружитися з іншою дівчиною, то сотник заборонив священикам його вінчати... Витратив Гришаєнко, за його словами, на цю справу сім карбованців, але «святої справедливості» не добився...

Особливо цікаву скаргу на Стожка подав Скоропадському батуринський отаман Федір Прима. Прима був призначений на цей уряд самим гетьманом, і ця обставина викликала проти нього особливу ворожнечу Стожка, який, очевидно не хотів ділити владу з чужою людиною.

З викладених у скарзі Прими «пунктов» відзначимо наступні: 1) «когда я приехал на атаманство батуринское, то сотник отобрал у меня универсал вашей ясневельможности о назначении атаманом, универсала того никому не объявил. 2) На третий день послі моего приїзда, сотник наслал ко мні, на квартиру, «москалей», которые так меня побили, что кров текла из ушей, причем солдаты говорили: нас прислал де сотник – «привитать тебя!...3) Когда ваша ясневельможность їхали в Гадяч чрез Батурин, то сотник выбирал провиант для вашей милости: овес, сіно, куры, гуси, – всего немало и не по одному разу, и все то утаивал в своем домі. Об этом знает п. Яким Гречаный, їхавший впереди, для исправления дороги. Этому же Гречаному говорил сотник о мні: немало дивлюсь я п. гетману, что дал атаманство лядаякому пастухови!». 4) Поля з посівом, які залишаються по селах пустими після козаків, які тікають від утисків сотника, він забирає собі, а нас з війтом нічого не дає; у Атюської людини, який покинув поле через утисків сотника, 20 коп жита забрав, та стільки ж забрав у Тростянці і Пальчиках...5) Раз, // (с. 250) наказав своїм дворним прислужникам («сінакам») прибити мене «до смерти», від котрого побиття лежав я неділь три опухлий і трохи не вмер. Про це знає обмочевський дозорця вашої ясневельможности. 6) Судить сотник людей не в ратуші, а у своєму домі, таємно, без нашого відома; тільки зі своїм приятелем – писарем чинить справи, а нам з війтом від того «пересуду» немає жодного прибутку, хоча й пише наші імена в рішеннях. Ми тільки й знаємо, що переїзди різних чиновників, готуючи для них підводи. Якщо трапиться «злодійщина», то бере часом по сто золотих, а то й більше. Скот прогульний, коли трапиться, забирає собі, а нам нічого з того не дає. 7) Ратушними грошима сотник платить за кожухи, які шиються для «гармашей» Ніжинського полку, а на ці кожухи щорічно збираються гроші спеціально; крім того ще й з козаків, з усієї сотні, бере сотник по грошу, і всі ті гроші обертає на свою користь. 8) Як їхав через Батурин

син лубенського полковника (Марковича) , то сотник підмовив його слуг побити мене; – і схопили ті слуги мене в ратуші і потягли звідти... Але на дорозі зустрілись «машталіры» вашої ясновельможності, які їхала в Ніжин, котрі мене й звільнили, а я поспішив сховатися... Довго потім шукали мене ці слуги по містечку й казали зустрічним людям: «счастлив ваш отаман, что мы его не нашли – долго будет жить! А если бы только мы нашли, то убили б...». І все це робиться з піддування сотника...

Наведених уривків досить для знайомства з тим свавіллям, котре дозволяв собі Стожок, спираючись на свою батуринську «прислугу». Керував сотнею Ф. Стожок до самої смерті у 1732 р. З його двох синів, Климента й Карпа, старший мав бути спадкоємцем батька по уряду, але «за пресечением его смерти, тое остановилось», як свідчить син Климента. В числі кандидатів на місце Ф. Стожка був представлений і молодший його син Карпо, але у нього, як бачимо, був сильний конкурент, змагатися з котрим Стожку було непосильно. Однак у Стожків було стільки благоприятелів у Батурині, що й через 18 років після смерті Федора Стожка, у 1750 р., в числі двох кандидатів, обраних на місце Демидівського, знаходився й син Климента. Другим кандидатом був сотенний отаман Стефанів. Представляючи цих кандидатів, батуринці писали, що «никого иного со стороны быть сотником не желают, ибо неосильный, распространяючи себѣ дом и грунта, будет чинить несносныя обиды»... З двох кандидатів обраний був Стожок. В універсалі генеральної // (с. 251) канцелярії читаємо: «представлено в генеральную канцелярію доношение от старшины сотенной батуринской, атаманов той сотні и рядовых козаков, о избрании ими на місто умерлого сотни Демидовского...на тот сотничества чин войскового товариша Дмитрия Стожка да бывшего сотенного атамана Прокофия Стефанова, добрых и в вірности неподозрительных, и просят они об определении из тіх двух кандидатов кого...в их сотню настоящим сотником...». Присутні в генеральній канцелярії члени, побачивши з «сказок» обох кандидатів, що і дід, і батько Стожка довго служили і сам Дмитро Стожок теж служить немалий час, «повеліли его, Стожка, определить настоящим сотником», він же, сотник Стожок, має до сотнян своїх ставитися порядно і без образ, «довольствуя всякою слушною расправою и сатисфакцією... И в знак того сотничего чина короков сотенную батуринскую ему, Дмитрию Стожку, вручить». З «сказки», яку надав Дмитро Стожок в генеральну канцелярію про свої служби, бачимо, що він народився у 1717 р. і в 1743 р. «по рассмотрению от генеральной канцелярии, пожалован войсковым товаришем»; потім в 1744 р. був у Глухові, при генеральній канцелярії, два місяці, «на ординанс», «как и прочие войсковые товариши теж там отправовали». П'ять років після цього Стожок «был в подчинки и надсмотрении по главному Киевскому тракту, в Ніжинском и Киевском полках, мостов и гатей». Про свою діяльність після поставлення сотником Стожок говорить, що десять років, починаючи з 1751 р., він, за розпорядженням генеральної канцелярії, був зайнятий приготуванням «разных надобностей к смотрению Батурина» і, крім того, знаходився «при разных национальных строениях и ділах при г. Батурині умножившихся». Крім того, за універсалом гетьмана Стожок проводив слідство по всій Батуринській волості про підданих та їхніх грунтах – скільки тих та інших було захоплено різними особами з часу опису волості у 1726 р. для Меншикова. Дмитро Стожок облишив сотництво бл. 1765 р., отримавши чин бунчукового товариша, а потім дістав чин колезького асесора; у 1782 р. він мав в Батурині і в навколишніх селах 253 селян. Пам'ять про Стожків залишається й нині в поселених біля Митченков-Стожкових хуторах.

Костенецький був обраний з трьох кандидатів, котрих представили сотняни на місце померлого Ф. Стожка. В універсалі Апостола читаємо: – «з которых кандидатов по усмотрению нашему, также по рекомендации п. полковника ніжинского, а по прошению сотнян // (с. 252) батуринских, пан Иван Костенецкий, знатный бунчуковый товариш, сотником, респектом знатных войсковых служб, определен...». «Того ради и короков сотенную вручить ему при собрании товариства, а чим прежние сотники владіли, тим би и ему доволствоватися, приказуем». Ми вже бачили, що Иван Костенецький був одним із синів конотопського сотника Григорія Костенецького (с. 201) . Призначення Івана Костенецького сотником в чужу сотню має вказувати, очевидно,

на його добрі якості, з допомогою яких він і в Батурині, і в Глухові, і в Ніжині, скрізь, був угодним... Про діяльність Костенецького на сотництві, яке продовжувалося можливо до 1745 р., ми нічого не знаємо. Він залишив трьох синів: Панаса, Григорія та Йоасафа. Старший з них був одружений з дочкою Степана Степановича Бутовича (сина генерального осавула) Явдохою, від котрої мав дочок Олену і Ганну; перша була за Посудевським, а друга – за Миколою Троциною. Григорій Костенецький був одружений з дочкою борзенського протопопа Величковського Оленою, від якої мав сина Василя, потім відомого артилерійського генерала⁴⁴⁷.

Села Батуринської сотні

м. Батурин, р. Сейм. Заснування Батурина звичайно приписують Стефану Баторію... Перший вигадав цю байку, начебто, Коховський (Climacter, III, с. 102), якого спокусила співзвучність між іменами короля та гетьманської резиденції. Від Коховського ця байка перейшла і в деякі малоруські «кронички». У Самовидця читаємо «при Стефані Баторії козаки в лучшой порядок устроены... Он дал им опроч их старинного города складового Чигирина, еще Трехтемиров с монастырем, для зимовых квартир; а платил в год всякому козаку по червоному золотому и по кожуху». В інший літопис (Южнорусские летописи изданные Н. Белозерским. – С. 54) це місце внесено уже з додатком: «король Стефан Баторий опроч Чигирина, дал козакам Терехтемиров с монастырем, для зимовых квартир, а для резиденции гетманской устроил над р. Сеймом, город новый и назвал его от своего прозвания Батурин, кой ныне называется Батурин; и платил всякому козаку в год по червонцу и кожуху». Записавши цю вигадку в кронічку, автор останньої згадав, що при Баторії козаки тут ще не жили і поспішив виправитися припискою: «сей город не для резиденции гетманской построен, но король для себя его построил, яко свою маетность, ибо в сие время в Малой России, на сей стороне Днѣпра, еще не было козаков, ни гетмана, а он Батурин стал резиденцией гетманскою уже при гетмані Игнатовичі, в 1670 г.». Автор «Истории Русов» // (с. 253) пішов далі і склав від імені Баторія цілу грамоту козакам, у котрій поставив на передній план «єдиность и равенство» руської шляхти з польською і литовською шляхтою, не забувши й Батурина, кажучи, що начебто Баторій ухвалив «отправовать діла по приличности» ніколи неіснуючому «трибуналу русскому» – «в новосозданном граді нашем Батурині, а як потреба укажет, то и в Черкасах: теж и гетману рускому резидовать в том граді (*Батурині–Л.*), а в Черкасах міти намісника свого...» (с. 29). Явні байки про час заснування Батурина повторюються донині нерідко істориками, вже добре знайомими з критикою... Так автор солідної праці «Городские поселения в Российской империи» ґрунтовно передивився джерела з історії Батурина і присвятив їй чотири сторінки петиту (т. У. – Ч. 1. – с. 402–405), тим не менш, заснування міста приписує Баторію, наводячи у підтвердження своєї розповіді й виписку з свідоцтв фальшивої грамоти Баторія. Преосв. Філарет Гумилевський, знайомий вже й польськими джерелами, повторює вигадку літописців, прикрасивши останній подробицями, які начебто його підтверджують. Батурин був заснований, каже Філарет, королем Стефаном Баторієм 1576 р. на землях, які належали королеві. «Для заселення свого нового міста Баторій викликав бажаючих і давав по кожуху і по червінцю». За цим йде посилання на те місце Южнорусских летописей, котре ми наводили вище і з котрого видно, що по кожуху і по червінцю Баторієм було призначено річний жолд всім козакам взагалі... Далі Філарет каже і про те, що Батурин призначався для засідань «русського трибуналу», причому посилається на Маркевича, котрий, як відомо, залучив для своєї книги «Историю Русов»...⁴⁴⁸

Нарешті упорядники відомого Słownik'a geograficznego Królestwa Polskiego, кажучи про час заснування Батурина, повторюють ту ж байку: «Baturyn założony 1576 przez Stedana Batorego iznaczony na miejsce pobytu hetmanów zaporozkich»⁴⁴⁹. Такі дані про Батурин тим дивніше читати на сторінках Словаря Сулимирського та ін., що в числі найактивніших співробітників цього солідного видання знаходиться пан Едвард Руликовський, як відомо, один з найкращих знавців історії заселення правобережної Малоросії і котрому в усякому разі відомо про час заселення Батури-

на... Близьке знайомство //(с. 254) п. Руликовського з архівом Росцишевського ⁴⁵⁰, який невідомо де перебуває, і зберегло нам безсумнівне свідцтво про час поселення Батурина. Майбутня резиденція малоруських гетьманів заселена на підставі королівського розпорядження (z polecenia królewskiego) у 1625 р. управителем лівобережних володінь Олександра Пясочинського – Матвієм Стахорським. Цей факт повідомляє п. Е. Руликовський, який при цьому робить посилання на архів Росцишевського ⁴⁵¹. Таким чином Батурин заснований одночасно з Ніжином (с. 51) і звичайно з тією ж метою – бути «заслоною» польських кордонів. У подальшому він був переданий королем відомому Єжі Оссолінському, котрий у 1647 р. особисто відвідав його, Конотоп та інші свої «ленні маєтності», які знаходились на лівому березі Дніпра (с. 206). Заснований для захисту кордонів Батурин був добре укріпленим, як це видно з опису 1654 р., котрий про Батурин говорить так: «г. Батурин стоит подле реки Семи. Под городом течет в реку Семь озеро Поповка. Около посаду, с трех сторон, к озеру сделан город, земленой вал; по обе стороны того вала огорожено дубовым бревеньем. В том земляном городе сделаны три ворота проезжие; на двух воротах башни покрыты тесом, на третьих воротах башни нет; глухих наугольных шесть башен; башни без верхов. Около того ж земляного города, с трех сторон, к горе сделан ров, а с четвертые стороны по горе от того земляного города вверх к озеру, огорожено стоячим острогом; башен по той острожной стене нет. Межи той острожной стены, к воде, рытвиною, сделаны ворота. Да в том же городе, по башням и по стене, 9 пищалей, чугунные железные. Да в том же городе поставлена церков деревяная во имя святителя великого Николы Чюдотворца... Да в том же городе Батурине, над озером, на горе сделан панской двор; около того двора сделана изо рву осыпь земляная, на тоя осыпи огорожено стоячим острогом дубовым бревеньем облым; меж того острогу сделаны ворота проезжие, на воротех башни, да три башни глухие, покрыты тесом; около того двора, подле острожные стены, с трех сторон сделан ров; а тот острог перегорожен надвое стоячим острогом и сделаны два рова подле тех. стен...»⁴⁵¹. Як бачимо з опису цих валів і веж, батуринські укріплення були значнішими конотопських (с. 207), тому що Батурин //(с. 255) розташований на високому березі Сейму, а не біля тих тонких річок, котрі так добре захищали Конотоп з південного сходу. Іван Золотаренко, який відзначився при завоюванні Білорусі, просив у вересні 1654 р. у царя дати йому «місто Батурин з усіма містами, котрі належать до того міста». Його прохання було тоді ж виконано, причому «жалування» у грамоті було показано вірогідно зі слів прохача, без пояснень, – котрі причому розумілися волості... Через рік після цього Золотаренко доповів цареві, що «містечко Батурина, поущення Божим, все згоріло» і взамін його просив Борзну і Глухів.⁴⁸³ Грамота на Глухів була видана, з чого витікає, що разом з цим Батурин перестав числитися за Золотаренком. Так як Іван Золотаренко час від пожалування йому Батурина до заміни останнього на Глухів знаходився в Білорусі, слід припускати, що вважався за Золотаренком лише на папері.

Гетьманською резиденцією Батурин став з 1669 р. – «Многогрішний обрав собі гетманское житие в Батурина, а по нем и иные гетманы там живут», записано в Чернігівському літописі. «Обран» Батурин для гетьманської резиденції козацькою старшиною на Глухівській раді, при обранні Многогрішного, причому старшина говорилося «а как даст Бог, что Переяслав придет в свое совершенство (після розорення – Л.), тога бьем челом его царському величеству, щоб жити (гетьманам. – Л.) в Переясловлі».⁴⁸⁴ Але в Батурина, який був розташований майже в центрі лівобічної Малоросії, на кордоні, що відділяє полісся від степів, гетьманам було жити набагато зручніше, ніж у Переяславі, за котрим була перевагою тільки одна близькість його до Києва, а «город Киев в малоросійских городіх – первуй»...⁴⁸⁶

Про зовнішній вигляд Батурина у XVII ст. відомостей майже не збереглося. У Величка знаходимо звістку, що при Самойловичі в Батурина був уже гетьманський «замок». «Повіствується, каже він, що «егда гетман Самойлович відізидил (у квітні 1687 р. – Л.) з замку батуринського, тогда конь под ним, на мосту замковим споткнулся»... Потім, проїжджаючи через Батурин у 1700 р., паломник «старец» Леонтій записав наступну звістку про це місто: «город Батурин на ріці на Семи, на лівой стороні, на

горі, красовит, город земляной. Строение в нем поплоше Глухова и світлицы гетманския –/(с.256) ряд ділу. И город не добре кріпке, да еще столица гетманская»...⁴⁵⁶. У якому стані був Батурин у 1708 р., говорить Кочубей у своєму доносі: «...Батурин 20 літ стоить без починки и того ради валы около него всюду осунулися и обвалилися; взглядом того и одного дня неприятельского наступления отсидітися невозможно... А подварок свой Гончаровку (Мазепа–Л.) обнести веліт знатным валом для якоїсь невідомой причини»⁴⁵⁷. Звідси бачимо, що, вирішивши зрадити, Мазепа зміцнював тільки свій Гончарівський городок, а батуринські укріплення залишав у тому напівзруйнованому вигляді, в котрий вони прийшли з часом. Слід думати, що Мазепа, розмірковуючи про майбутній союз із шведами в Малоросії, розраховував, що відпадіня його від Петра Великого вирішиться однією великою битвою, і Батурина облога загрожувати не може... Гончарівський городок Мазепа міг зміцнити для свого збереження від домашніх неприятелів, котрі могли повторити з ним таку ж несподіванку, котра спіткала Многогрішного від козацької старшини у 1672 р., у тому самому Батурині... Але несподівані події змінили припущення гетьмана і відступаючи з Батурина 21 жовтня 1708 р. на з'єднання зі шведами, Мазепа вже міг передбачити прихід царських військ для захоплення його резиденції, перш ніж відбудеться та битва, котра мала б вирішити задум гетьмана... Сучасник свідчить, що Мазепа захист Батурина від російських військ доручив трьом особам: сердюцькому полковнику Дмитру Чечелю, начальнику батуринської артилерії Фрідріху Кенігсеку і батуринському сотнику Дмитру Нестеренку⁴⁵⁸. Рівно через тиждень після відступу Мазепа з Батурина до останнього приступило російське військо на чолі з Меншиковим: 1 листопада у Меншикова з батуринцями йшли переговори: перший вимагав добровільної здачі міста, а останні відмовлялися; а в ніч на 2-е листопада Меншиков уступив у Батурин завдяки одному з старшин Прилуцького полку Івану Носу, котрий указав місце, через яке можна було безперешкодно пробратися до фортеці. Таким чином, Батурин було взято без якихось зусиль; але через відмову добровільної капітуляції місто було спалено і знищене, а його жителі розбіглися, причому деякі були взяті «в полон, в Москву»⁴⁵⁹. Захисники // (с. 257) Батурина теж втікали, але були спіймані й страчені. По розповіді Лизогубівського літопису, Чечель утік на Обмочев, де зупинився у свого кума погрітися, «понеже весь обмок», – поліз на піч і там заснув... Кум між тим пішов сповістити місцевого вїйта та інших, що Чечель у нього... «И так взяли его и поймали и отдали великороссиянам»⁴⁶⁰. Представлено було Чечеля російським воєначальникам козаками с. Поповки Яценками, котрим за це Меншиков видав «оборонный універсал» (с. 230).⁴⁶¹ Розорення Батурина Лизогубівський літопис описує так: «много там людей пропало от меча, понеже збіг был от всіх сел. (тобто – в Батурин збіглися жителі довколишніх сіл–Л.) ... Много ж на Сеймі потонуло людей, утекаючи чрез лед еще некріпкий; много и погоріло, крившихся по хоромах, в лиохах, в погребах, в ямах, где наче подушилися, а на хоромах погоріли, ибо хотя и вытрубление было – престать от кровопролития,однак виходящих от покрытия військо заюшеное, а паче рядовые солдаты, понапившись, кололи людей и рубали, а для того боячися, прочне в скрытых містах сиділи, аж когда огонь обойшол весь город, и скрытые пострадали. Мало однак от огня спаслося и только одна хатка, под самую стіною вала стоячая, уціліла, некогось старушка...». Чернігівський літопис розповідає, що коли Мазепа, йдучи зі шведами на південь Малоросії, прийшов до Батурина 8 листопада, то ще застав, що «крови людской в місті и на передмістю было – полно калюжами...» і що «ревно плакал по Батурині Мазепа...». Наскільки Батурин був зруйнований, про це свідчить його опис, зроблений у 1726 р., перед віддачею Батуринської волості Меншикову. Опис було зроблено через 17 років після розорення, а між тим у ньому читаємо: «Нынѣ, по разореніи, город Батурин весь пуст и около его болварки и стіни всі поразвалились и весь зарос, и по обоих замках нікакого строения старого и нового нѣт, только двѣ церкви, каменные, пустие: Живоначальная Тройцы да Николая Чудотворца, недостроена вполовину; и в них нікакого церковного вбору (убора. – Л.) – дверей и окончин, – нѣт и в містах своды обвалились;да бывших гетманов и измѣнника Мазепы бывал войсковою каменной

малой дом, три полати, весь поразвалялся; да измѣнника Мазепы бывшего господаря Самойла Целюрника каменные двѣ полатки кладовые //(с. 258) пустие, все разбиты». Розорене місто надовго залишалося пустою. Батуринців, які повтікали і вернулися на рідне попелище, стали селитися біля міста, на передмістях, котрі не були остаточно знищені, як свідчить той же опис, з котрого ми й наводимо тут всі дані, які стосуються Батурина. – «Да при Батурині на предмісті, после разорения, на погорілих и на пустых містах, поселялись вновь по указу покойного гетмана Скоропадского, который указ покойным атаманом батуринским Данилом Харевским опубликован; а иные живут и в старых домах, *которые от разорения уцѣлили*. – И сколько нынѣ при Батурині, на предмісті, слобод и в них дворов и бездворных хат, и сколько ремесных, пашенных, торговых и служилых козаков и прочих чинов, и кто откуда пришол или тутошние жители, о том объявляется реестром». При цьому вказані: старшина ратушна, війт і бурмистр; колишніх батуринських мешканців, які поселилися слободами – 25 дворів; які торгують дрібним крамом – 17 дворів, ремісників, які були колись батуринськими жителями, котрі після розорення Батурина поселилися *у старих будинках*, на своїх місцях: цех шевський – 18 дворів, цех кравецький – 28 дворів, цех колачницький – 11 дворів, цех ткацький – 12 дворів, цех різницький – 9 дворів, ковалів – 15 дворів, музик – 6 дворів, гончарів – 5 дворів, теслів – 5.

Колишні жителі, які жили по слободах при Батурині: *слобода Підзамкова* – 19 дворів, *слобода Горбанівська* – 31 двір, *слобода Гончарівська* – 72 двори. Крім того, в слободі Гончарівській живуть: колишні служителі гетьманського двору, які нині належать обмочевському «двору», – 12 дворів, «рибалок», які належали гетьманським батуринським рибним ловлям, – 9 дворів. Крім того, до посполитого населення Батурина належали – «мельники, мірочники и посполитие люде, которые у млинов батуринских живут и которые прежде надлежали ко двору Мазепы, а нынѣ к обмоческому «дворцу» принадлежат» – 92 двори. Жили вони в слободі Метіївці (на правому боці Сейму): у цій же слободі було, крім цього 30 дворів селян, «надлежащих до двора Мазепы». Всього жителів посполитого звання – 428 дворів. При підрахунках козацького населення спочатку показана старшина, «иміющая в Батурині жилища»: бунчуковий товариш *Семен Чуйкевич* (див. с. 31); бунчуковий товариш *Михайло*, колишній білоцерківський полковник,⁴⁸² купив двір у дворянина Павла Козловського, бунчуковий товариш *Іван Кураховський*, бунчуковий товариш *Яків Долинський* //(с. 259), який раніше був дворянином при Мазепі і був шафарем при батуринській ратуші; *Василь і Федір Роговниченки*, «которых отец был при Мазепі дворянином» (див. с. 167); бунчуковий товариш *Василь Покотило* «прежде был служителем при Мазепі и при гетмані Скоропадском служил» (див. с. 166); бунчуковий товариш *Павло Козловський*, при Мазепі був дворянином: *Яків Жилович* – «прежде был служителем при измѣнникі Ломиковском и при гетмані Скоропадском был его дворянином» (див. с. 132); *Степан Череватий*, «был при Мазепі дворянином» і *Андрій Плисковський* «бывшего замкового попа Василия зять». Потім показана батуринська сотенна старшина: сотник *Федір Стожок*, отаман *Федір Прима* (житель клишковський, раніше був компанійським осавулом, а у 1717 р. призначений за універсалом Скоропадського отаманом в Батурині), хорунжий *Іван Занько* (див. с. 46); осавул *Грицько Русак* і писар *Йосип Рижий*. Козаків усіх показано – 104 двори, у т. ч. «піших» – 54 двори і «протекциантов» генерального писаря Савича, служивих у него на посылках» – 9 дворів, у т. ч. Мойсей Іваненко – «*братанич (племінник–Л.) его Савичов*».

Потім в описі показані «дворы пустые»: 1) двір з садом на Гончарівці, де «Мазепа сам жил»; «в оном дворі каменная палаты пустыя и разбитыя; там же церков деревянная ціла, с нікотою частию иконостаса; в оном дворі гай березовый и около его поле пахатное. За оным двором, на Шовковиці, гребля пустая сухомлиновская, на которой можно быть плотині». 2) Там же на Гончарівці двір з садом і «домовое малое строение» колишнього прилуцького полковника Горленка, а живе у цьому дворі Омелько Мацай. 3) На Буряківці двір з садом, городом та будівлями Павла, «кухаря» Мазепи, а живе у цьому дворі Степан Бондар. Потім показані: «пустыя неогороженныя дворища прочих измѣнников»: Ломиковського, Орлика і Григорія

канцеляриста і хутір зрадника Ломиковського на Горбанівці. Крім того показані ще наступні «пустя міста поблизу города»: 1) поблизу греблі (Шовковицької?), прозване Хайнатщина, 2) поблизу церкви Покрови, 3) «от поля, понад дорогою Пальчиковскою, на котором бывали за измінника Мазепы, шопы для охранения армат», тобто сараї для гармат і 4) поблизу Гончарівки, «на котором за Мазепы были шопы для хоронения палубов и возов».

З цього переліку видно, що у 1726 р. саме місто Батурин після його розорення залишалося порожнім, а колишнє його населення, з частиною нового, розмістилося в слободах, котрі існували й раніше. В цих слободах знаходилося: посполитого звання людей – близько 430 дворів //(с. 260), старшини з козаками – близько 130 дворів, а всіх: близько 560 дворів⁴⁸³.

Місцевість, де знаходився Гончарівський замок Мазепи, нині відома під назвою «городка» і знаходиться неподалік від х. Шовковиці, прилягаючи одним боком до поштової дороги, яка йде від Конотопа в Батурин, з протилежного боку – уривається крутим спуском, а з інших – обнесена була «знатным валом», як говорив Кочубей (с. 256).⁴⁸⁴

Як відомо, Батурин разом з прилягаючими до нього селами, указом 25 червня 1726 р. був пожалуваний Меншикову; але у останнього Батуринська волость залишалась тільки до його падіння, коли розам з іншими володіннями Меншикова була відібрана у казну, причому селяни Батуринської волості були «отписаны на ея величество».

Коли у 1727 р. гетьманство було відновлено, то у Апостола виникла думка про повернення гетьманської резиденції з Глухова в Батурин. У червні 1729 р., подано було імператору прохання «за руками гетмана и старшины, о переводе резиденции з Глухова в Батурин». Через два роки після цього, в червні 1731 р., Апостол, доручаючи воронізькому сотнику Холодовичу, який знаходився у сильних світу, про різних «малороссийских ділах», писав: «а паче – о преселении резиденции з Глухова в Батурин». ⁴⁸⁵Але ніякої відповіді на це прохання Апостолом отримано не було...

Дозволено було перенести гетьманську резиденцію в Батурин у 1750 р., разом з поставленням Розумовського на гетьманство. Але Батурин залишався, як і раніше, пустою, отже, раніше //(с. 261) всього треба було приготувати будівлі для жильця...⁴⁸⁶. Мабуть, тому справа з перенесенням резиденції й затяглась. Із фрагментарних свідчень про відновлення Батурина, які є у нас, видно, що Розумовський доручив відомому Теплову спочатку збудувати будинок для нього, гетьмана, і що Теплов привласнив собі при цьому право розпоряджатися будівлею і «национальных зданий»; а потім – ухвалена була «експедиция о батуринском строении», яке знаходилося у повному віданні цього ж Теплова.

Вище ми бачили (с. 251), що Дмитро Стожок уже з 1751 р. був зайнятий заготовленням «разных надобностей к строению г. Батурина» і, крім того, знаходився «при разных национальных строениях и делах при г. Батурине умножившихся». Так, «по повелению его ясновелможности, с 1752 г. по 1755 г., он наблюдал над постройкою машинной для розпилювання под Батурином мельницы». Очевидно, про цей млин Теплов писав у 1757 р. в похідну гетьманську канцелярію: «новостроящейся в Батурине машинной фабрики заготавлиются в лесу г. генерального підскарбья Скоропадского, по его позволению, около с. Охроміевич (Сосницького повіту) состоящем, соснового брусся 50, которое на сих днях надлежит и перевозить в Батурин, что в строении оной фабрики остановки не последовало...». Тому Теплов вимагав, щоб з сусідніх сотень прислали вози. Здається, Теплов первісно хотів влаштувати пильний завод, зважаючи на велику кількість будівель, котрі треба було поставити в Батурині. До будівель приступили, очевидно, не раніше 1759 р. У червні цього року Теплов писав до генеральної канцелярії: «к производящейся ныне при городе Батурине его ясновелможности дому и других нужных для резиденции его ж ясновелможности строений, работе, необходимо потребно немалым числом разных мастеровых людей, пеших работников и подвод с подводчиками...Для того во исполнение полученного от его ясновелможности в генеральной канцелярии ордера, о чинении от оной канце-

лярии всякого мне воспооществования, да благоволит генеральная канцелярия, откуда за пристойнее мне покажется, выслать к батуриному строению, на первой случай, нижеписанное число мастеровых людей и работников, как то для строения дому и службе: столярей искусных в их мастерстве -40, кузнецов -30, плотников – 200, да для копания погребов и планирования //(с. 262) земли пеших работников -200; также для вывозки лесу от Устья⁴⁸⁷ и для разных повозок подвод с подводчики 300...».

Для швидшого збудування гетьманського дому Теплов хотів використати для нього якусь вже готову будівлю, котру вже перевезли в Батурині із с. Великого Самбура. Але ця будівля виявилась недостатньою для дому, як писав Теплов, того ж, влітку 1759 р., в цю ж генеральну канцелярію пропонуючи останній взяти цю будівлю для генеральної канцелярії і генерального суду, – «за приездом моим в Батурині, усмотрел я, что главное строение, перенесенное из Самбура в сей город, которое для его яснотельможности изготовлено было, явилось весьма тесно и расположением своих комнат совсем неудобно для персоны его яснотельможности и всей его сиятельства фамилии; из сего резону разсудил я оное снять с его каменного фундаменту и поставить оное новое в другом расположении и в другой пропорции комнат, на том же фундаменте. Но чтоб оному снятому строению сыскать место приличное, понеже оно еще крепко, то понеже его яснотельможность *не только дому своего строение изволил препоручить под мою диспозицию, но я разумею, что и те национальнныя строения, которые при первом случае должны быть при его яснотельможности, надлежаще были бы выстроены*, сего ради видится мне, что не неспособно будет, когда то снятое строение употреблено будет, пока каменное построится, под генеральную канцелярию и суд генеральный, ибо в оном не токмо сии да департаменты, но и другие комиссии с пространством поместиться могут. Для того не соблаговолит ли генеральная канцелярия кого от себя определить – принять оное строение и бать повелеть ему при той работе, пока она совсем изготовится; а я оное произведу из той суммы, которая определена и выдана в экономическую канцелярию для гетманских строений и сам буду смотреть, отведши по данному мне от его яснотельможности плану, особое место, чтоб оное в близости от загородного дому его яснотельможности было поставлено...».

Потім, приступивши до будівництва гетьманського дому вже з нового дерева, Теплов розшукував належне дерево по всій лісній Малоросії, як це видно з його паперу, написаного в листопаді цього ж 1759 р. в генеральну канцелярію з вимогою возів для вивезення цього дерева – «репортом от учрежденной о строении батурином экспедиции представлено в экономическую канцелярию, что к производимому ныне в г. Батурине большому строению гетманского дому, до среднего корпусу и до флигелей, на потолок и под стропила на балки, обыскано, //(с. 263) чрез нарочно посыланного, удобного дерева, довольным числом, полку Черниговского, в пущи Перелюбской (с. Перелюб Сосницького повіту – Л.) владения монастыря Троицкого Черниговского, и как де тот нарочный тамошнего городничего (ченця – управителя – Л.) запитав про цену, то он де объяснял, что таковое дерево, поелику тамо довольные пущи, на дом гетманской и без денег уступлено будет...».

Теплов діяльно займався дорученою йому справою; але зустрічав при цьому повну байдужість з боку глухівської адміністрації, без розпоряджень якої Теплов все ж не міг обійтися. У цьому відношенні зберігся цікавий його папір, написаний в генеральну канцелярію у липні 1759 р., в котрому він дорікає глухівській владі за бездіяльність. Ми бачили вже, що за місяць перед цим Тепло вимагав від генеральної канцелярії присилки в Батурині певної кількості робітників; частина їх і була прислана; але вслід за цим столенський сотник Бобир, доносячи генеральній канцелярії про появу у його сотні «множественной саранчі», просив, «дабы высланные к батуриному строению работные люди, обратно в дома свои отпущены были». Коли генеральна канцелярія повідомила про це Теплова, то останній послав у Глухів енергійну відповідь. – «Понеже мне от его яснотельможности произведение всего батуриного строения поручено, писав Теплов, а генеральной канцелярии притвержено, чтобы она всякое вспоможение мне в том делала, то за таковым его яснотельможности опред-

елением, я прилагаю неусыпное и многотрудное в том попечение, а паче, что на сих днях его ясновельможности неоднократно письменно мне и подтвердить изволил, что хотя проезд его ясновельможности в Малую Россию сего лета быть уже и не может, а отложен к будущему зимнему пути, однакож не ослабевал бы я не токмо нимало в произведении строения батурина, но имея больше уже несколько времени, старался бы дом покойнее построить и большее число к нему служб постановить, а сверх того – особливый дом нововыписанным из Франции и действительно уже в службу вступивши – доктору и лекарю, так как женатым и с своими фамилиями приехавшим, особливое от дому гетманского строение хозяйское в Батурине до приезда же его ясновельможности учредил бы...». Далі Теплов пише, що через малый час, признаний для закінчення гетьманських будівель, а особливо внаслідок неакуратної присилки робітників, котрим «плата производится довольная», нема підстав ні відпускати додому вже присланих робітників по заяві сотника Бобира, ні тим більше – зменшувати призначену кількість робітників. Далі Теплов просить генеральну канцелярію «в разсуждение принять – возможно ль **//(с. 264)** столь великое дело, как гетманский дом – построить наново в одно лето малым числом рабочих? *И есть ли способ в Малой России за деньги вольных рабочих доставать, когда от лености есть мужики малороссийские бегают почти всякой работы, не желая себе никакой платы?* Но когда еще и слушание сотников и презрение их генеральной канцелярии ордеров к тому вспомоществовать будут, то по такому их *(сотников – Л.)* небрежению, ежели без взыскания и штрафа оставаться они будут, *едва ли есть способ таковыя строения в Малой России и производит*, хотя бы генеральная канцелярия довольно известно, сотники мало уважения на присылаемые к ним ордера имеют; а в сем случае было бы поощрение вящего строению батурина лишится и последних работников, когда столь малое число высланных людей в разорение сотне от генеральной канцелярии признается, а дом гетманский... за маловажное дело приемлется, который за недостатком работников теперешних, малым самым числом по количеству целого посполитого народа малороссийского из полков наряженных, из того числа высланных крайне негодных и малолетних, почти с невозможностью теперь строится. И ежели бы экономическая канцелярия все такие недостатки в производящемся из скарбу войскового строению не предупреждала своим собственным немалым коштом в лесе и работниках, то бы надеясь на помощь генеральной канцелярии, начатое строение вовся стояло без действия; но экономическая канцелярия видев неисполнение требуемого, принуждена была со всех гетманских урядовых маестностей, в немалый убыток собственного его ясновельможности доходу, мерочников *(мельников – Л.)* забрать, столяров и кузнецов, ибо и з полков насилу выслано вместо 40-ка столяров – 1, вместо 30-ти кузнецов – 18, вместо 200-ть плотников – 140, вместо 200-т пеших – 166, вместо 200-т плотников – 140, вместо 200-т пеших – 166, вместо 300-т подводчиков – 273; и как пешие, так и подводчики, по большей части малолетные, и плотники все генерально крайне негодные, столяр один и кузнецов 18, то сама генеральная канцелярия благоволит разсудить – возможно ль мне с строением так пространном поспешить окончанием в одно лето?...там где ни работников, ни майстеровых з деньги достать невозможно и убежище остается к одной только исправности сотничей в высылке, которые никогда однакож тем отговорится не могут, якобы в Малой России крайне уже плотников, столяров и кузнецов годных не было или работников – немалолетных, но мне самому известно, что все малороссийские мерочники не что иное, как довольно искусные плотники суть, а столяров и кузнецов немалое число по деревням **//(с. 265)** шатаются и при самих полковниках, полковой старшине и сотниках находятся, из которых как ни один ого мерочника, так и столяров и кузнецов, как вышеупомянуто, не выслано ж...». Тому Теплов просив генеральную канцелярію- «все недостатки при строении батурина властью своею исправить и не упустить тех без штрафов, кто нерадетельно по ея ордерам поступал...». ⁴⁸⁸

Цим папером Теплова, який добре змальовує адміністративні порядки старої Малоросії, уриваються наші свідчення про «Батурина строении». У 1760 р. Батурин, як відомо, був пожалований Розумовському разом з іншими гетьманськими

маєностями «в вечное и потомственное владение» (указ 17 лютого) . У цей час «Батуриное строение» настільки просунулось, що на початку 1761 р. гетьман міг уже жити тут у своєму домі; були готові й інші будівлі: влітку 1761 р. приїхали в Батурин, запрошені з Франції Розумовським, – лікар Ді-фан і лікар Ено, для котрих треба було збудувати окремий дім (с. 263)⁴⁶⁹.

Разом з пожалуванням Батурина Розумовському питання – про перенесення сюди «гетманской резиденции» та про «национальных постройках» знімалось з порядкуденного. Вслід за ліквідацією гетьманства, у лютому 1764 р. імператриця вважала необхідним подарувати Розумовському батуринський гетьманський дім та інші будинки, споруджені Тепловим, як збудовані «скарбовими деньгами» та – «заготовленные на строение всякие материалы».

Після зняття з гетьманства Розумовський 11 років прожив у С. Петербурзі і повернувся в Малоросію лише у 1776 р. Він поселився в Батурині і, за винятком короточасних від'їздів, прожив тут решту свого життя. Тут він і помер у 1803 р., тут і похований у збудованій ним церкві Воскресіння Христова. У Батурині Розумовський жив у збудованому Тепловим «гетманском доме», котрий знаходився на великій вулиці, неподалік від конотопського приїзду⁴⁷⁰. Але цей дім Розумовського не влаштував і він //(с. 266) почав будівлю нового, на купленому в 1772 р. у Теплова місці. Цей дім не був завершений і його руїни донині залишаються єдиним пам'ятником колишнього життя Батурина...471.

Кз.А. ґрунтовних 36 дворів, убогих 45 дворів, козацьких підсусідків 11 хат; **Б.** 228 дворів, 269 хат і підсусідків 2 двори, 3 хати. **Кр. А.** «мещане и посполитые, в описе на ея величество», ґрунтовних 41 двір, 257 хат; підсусідків різних звань – 87 дворів, 125 хат і монастирських селян 7 дворів, 9 хат.

За описом 1781 р., у Батурині показані будинки, крім дому Розумовського, – батуринського земського підсудка Гриценка – з 8 кімнатами; бунчукового товариша Платановича – з 5 кімнатами, батуринського сотника Микити Смяловського – з 5 кімнатами; абшитованого сотника Рижого – з 3 кімнатами; покійного полкового обозного Покотила – з 7 кімнатами; військового товариша Дмитра Башуцького – з 3 кімнатами; військового товариша Івана Зінкевича – з 5 кімнатами; Григорія Приблуди – з 4 кімнатами; бунчукового товариша Дмитра Стожка – з 7 кімнатами; депутата від козаків Захара Кардашевського – з 3 кімнатами; протопопа Джунковського – з 7 кімнатами та ін. «В оном местечку лавок: шинковых – 42, красных – 9 и мясных – 10; винокуренных котлов: козачих – 8, крестьянских-12, чиновных и различных чинов – 36 и священников – 6. На р. Сейме имеется плотина, на которой мелничных амбаров разных владельцы 13, а в них кол-51, да машин 2, о 6-ти колах, в коих 11 каменей». Мешканці Батурина отримують прибуток від занять хліборобством, а отриманий внаслідок цього хліб, скупований у місті на торгах, відвозять до містечок Коропа і Нових Млинів, а там, продавши, набирають гаряче вино бочками і відвозять до міст Ромен, Гадяч, Миргород, Пирятин, Переяслав і Густинський монастир. Промисел ведуть у своїх домах гарячим вином, медом і вином, а нині обходяться кравецьким, чоботарським та різницьким ремеслами. «В лавках продаются с мелочных товаров: холст, заполочь, платки бумажные и набойчатые, пестредь, крашанина и състные вещи. Кроме сего отправляются в Крым за солью и на Дон за рыбою, откуда возвратятся, развозят в вишеписанные города для продажи, и в г. Батурине торгуют. В г. Батурине собираются ярмонки в год по 4 разы, а торги в неделю. На оные ярмонки приезжают с окрестных г. Батурина мест поселяне, //(с. 267) а из Коропа з горячим вином, а из Стародубовского и Черниговского полков навозят деревянную посуду и разныя домовыя вещи» [...]

Примітки Лазаревського:

437) Реестра Войска Запорожского...изд. Бодянского.–С.331.(Див. Реестр Війська Запорозького 1649 року.–К., 1995.–С.483–Ю.М.)

438) Акты ЮЗР.–Т. IV.–С. 248.

- 439) Див. про Томар: «Киевская Старина».–1885.–Май.–С. 17.
- 440) Костомаров Н. Мазепа и Мазепинцы. – С. 433 і 655 і рукопис генерального слідства Чернігівського полку.
- 441) Черниговские Губернские Ведомости.–1854.– № 20.
- 442) Наприклад в наказі відомого Лефорта – «объявляю аз команды своей штап и обер-офицерам, дабы сотника батурина Якова Долинского в доме его обид и разорения некто не чинил, тож и квартири нынешним временем не иметь, под опасением суда и жестокого штрафа. Во уверение, при подписании руки морей, у сего печать. Марта 26 дня 1713 г. Лефорт». Это – один из тех «оборонных» патентов, для своей безопасности.
- 443) Про родину Григорія Долинського див. Списки Черниговских дворян.–С. 35. Тут при підрахунку селян допущено значної друкарської помилки.
- 444) Див. нижче – кролевецькі сотники.
- 445) Про прибутки, котрі нажив Стожок на «арендах», цікаві свідчення повідомляє його брат Степан у поданій Скоропадському у 1720 р. скарзі: «ускаржаюся на п. Федора Стожка, сотника батурина, а свого брата, в таковой способ: уже тому діється роков скилконадцять, еще до шведчины, держалисмо в аренді городок Остер з ним, п. сотником, братом моим, еден рок по половині, а другой рок третину мні поступил дати; потим того, также в Красном Колядині рок арендовалисмо исполовині; и нажилисмо на тіх арендах тысяч вусім (*золотих.*–*Л.*), а с тіх осми тысячей дал мні може близко тысячи всей тоей дачи. Я теде видячи, что мене оскорбляют, почал любовне просити, жебы принаймні третую часть грошей дал»...
- 446) Гетьмани нерідко давали окремим особам «оборонные универсалы», котрими звільняли їх від залежності місцевій старшині, надаючи право потерпілим від таких осіб скаржитися на них – особисто гетьману. Видно, такий універсал мала й мати Карлащенко, даний їй, очевидно Скоропадським. Кинутий тут Стожком докір матері Карлащенко – являє собою дуже цікаве свідчення про Мазепу... Тут Стожок є вірогідно тільки відгомоном розповідей про Мазепу, які поширювались Батурином. В пояснення слова *вхлюе* можна вказати на польське *wichlić*, котре Лінде перекладає німецьким – *verwickeln, verstricken*.
- 447) Див. Списки Черниговских дворян.–С. 10, 11.
- 448) Описание Черниговской епархии.–Т.VI.–С. 334.
- 449) Słownik geograficzny.–Т.I.– С. 118.
- 450) Див. Описание Старой Малороссии.–Т.I.–С. 4.
- 451) «Jan Stachorski, jeneral-major»//Dziennik Warszawski.–1855.–№№257–262.
- 452) Акты ЮЗР.–Т.X.–С.816. Озеро Попівка існує й тепер біля «Тепловки».
- 453) Там само.–Т.XIV.–С. 171–174, 786.
- 454) Акты ЮЗР.–Т. VIII.–С. 94.
- 455) Там само.С.91. Так казала козацька старшина князю Ромодановському на Глухівській раді.
- 456) Черниговский листок.–1863.–№ 4.–С. 31.
- 457) Бантыш-Каменский Н. Источники малороссийской истории. –Т. II.–С. 106.
- 458) Костомаров Н. И. Мазепа и Мазепинцы. – С. 433.
- 459) Брати Гончаренки скаржилися Апостолу: «прошлого 1708 г., во время занятия города Батурина, взято нас, братов двоих родных, в полон на Москву, в яком полону були ми роков сім, а корда ми возвратились на отчизну свою в Батурина»... Архів генеральної канцелярії. –№ 724.
- 460) Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси.– К., 1888.–С. 47. Тут же міститься розповідь про страту Кенігсена, яка відрізняється від розповіді Рігельмана (Т.III.–С. 40).
- 461) Про Чечеля див. нижче – с. Тростянка.
- 462) Михайло Омельченко був поставлений білоцерківським полковником у 1704 р. замість Палія. Див. Русская Старина.–1876.–№ 11.–С. 623.
- 463) Цифри не збігаються з ревізією 1723 р., свідчення котрої про Батурина випадково внесені в опис 1726 р. За ревізією 1723 р. у Батурині було: старшини 21 двір,

козаків ґрунтовних 74 і убогих 56 дворів, підсусідків 83 двори, селян батуринської ратуші ґрунтовних 49 і городників 239 дворів, куренчиків Савича 13 дворів; мельників і тих, які живуть коло млинів ґрунтовних, 18 і городників 56 дворів; протекціантів старшин 22 двори. Вірогідно по ревізії 1723 р. показані деякі двори, що знаходились не в Батурині, а в батуринських слобідках.

464) У шістдесятих роках Мазепинський «городок» був придбаний від казни відомим бджолярем С. П. Великданом (з с. Пальчики), котрий у цьому місці влаштував влітку частину своєї пасіки. По смерті Великдана його маєтність була придбана євреєм Юдовичем, причому було придбано й «городок». У останньому – 8 десятин 716 сажнів.

465) Діаріуш генеральної канцелярії.

466) Лизогубівський літопис (с. 48) говорить, що «город, замок и церкви в городі и на Гончаровкі» залишалися пустими з 1709 до 1742 р. Але про відновлення Батурина у 1742 р. ми не маємо жодних свідчень.

467) Село Сосницького повіту при злитті Сейму з Десною.

468) З рукописів нашої бібліотеки.

469) Семейство Разумовских. – Т.І. – С. 276, 277.

470) Васильчиков говорить (Семейство Разумовских, Т.І. – С. 465), що дім Розумовського знаходився «на месте, которое до сих пор называют «городком», в полуверсте от Тепловки, на краю обрыва Батуринской горы...». Але «городком» в Батурині називається місто, де жив Мазепа (див. вище с. 259); а дім Розумовського знаходився навпроти поштової станції, яка діяла багато років, на великій вулиці, по якій проходив шлях з Конотопа до переправи через Сейм. Кам'яна огорожа садиби Розумовського існувала ще в сімдесятих роках і вірогідно її залишки видні й досі.

